

Kom tot ons, scheur de hemelen, Heer

Een adventslied op de grens naar het Kerstfeest

De vier adventszondagen hebben elk een eigen karakter. Begint de adventstijd met het verwachtingsvolle 'Kom tot ons, de wereld wacht'¹, op de laatste zondag is de toon anders. Dan klinkt de roep 'Kom tot ons, scheur de hemelen, Heer'. De verschuiving van het verwachten naar de dringende oproep is geen willekeur, maar hangt samen met de introitus en schriftlezingen voor deze adventszondagen.

Friedrich Spee von Langenfeld werd geboren in 1591 in Kaiserswerth, een plaats in de buurt van Düsseldorf. De achternaam van het oud adellijk geslacht Spee was vroeger 'Spede'. In de loop der tijd is het gewijzigd in 'Spe' of 'Spee'. De toevoeging 'von Langenfeld' verwijst naar de oorsprong van zijn familietak van het landhuis Langenfeld in Wachtendonk-Wankum, zo'n vijftig kilometer van zijn geboorteplaats.

Geheel tegen de wens van ouders trad Friedrich op negentienjarige leeftijd toe tot de jezuietenorde in Trier. Kenmerkend voor deze orde is o.a. de absolute gehoorzaamheid aan de paus. De orde van de jezuieten werd in 1534 in Parijs opgericht en vormde een belangrijke beweging als reactie van de rooms-katholieke kerk op de Reformatie. De orde werd opgericht ten tijde van de Contra-reformatie, de beweging die de Reformatie moest tegengaan en een nieuwe dynamiek tot stand moest brengen binnen de katholieke kerk. De jezuieten hielden zich bezig met prediking, missioneringswerk en onderwijs. Omdat voor die tijd de kwaliteit van het onderwijs hoog was, kregen met name mensen uit de bovenlaag van de maatschappij les van de jezuieten. Zij waren hierdoor bepalend voor de ontwikkeling van de bestuurlijke klasse.

In de periode 1612-1623 studeerde Friedrich Spee filosofie in Würzburg en theologie in Mainz. In 1624 werd hij door de jezuieten naar Paderborn gezonden om daar als hoogleraar filosofie te werken én leiding aan de Contra-reformatie te geven. Als gevolg van de Dertigjarige Oorlog (1618-1648) moest hij Paderborn verlaten en werkte enkele jaren elders, waaron-

der in Würzburg. Als biechtvader kwam hij daar in aanraking met vanwege de heksenjacht vervolgte en ter dood veroordeelde vrouwen. Hierna stuurden de jezuieten Spee naar Peine om daar de Contra-reformatie te leiden. Nadat hij zwaar gewond een aanslag op zijn leven overleefde, keerde hij terug naar Paderborn om daar weer als hoogleraar aan de slag te gaan. Na een jaar werd Spee daar ontslagen vanwege zijn felle tegenstand ten opzichte van de heksenvervolgging. Zodoende kwam hij als biechtvader in Trier te werken. In die functie ontmoette hij soldaten die onder andere aan de pest leden. Op 7 augustus 1635 bezweek Spee zelf aan de gevolgen van die ziekte.

Friedrich Spee von Langenfeld, in 1938 geschilderd naar een 17e-euws olieverfschilderij door Martin Mendgen (1893-1970)

Samenvattend waren twee factoren van invloed op het leven van Spee: naast de strijd tussen rooms-katholieken en protestanten speelde levensbedreigende ziektes een grote rol. Maar ook de heksenprocessen lagen hem na aan het hart. Hij beschuldigde zijn eigen kerk aangaande deze processen van vals-theologische onderbouwingen. Spee schreef er een boek over dat in 1631 door zijn vrienden werd uitgegeven. De auteursnaam bleef onvermeld. Echter, al spoedig werd bekend dat Spee hiervan de auteur was.

In 1649, veertien jaar na zijn overlijden, verscheen van zijn hand een liedbundel. De titel daarvan luidt voluit *Trutz-Nachtigal oder Geistliches-Poëtisch Lust-Waldlein Desgleichen noch nie zuvor in Teutscher sprach gesehen*. In de titel vallen een paar zaken op. Allereerst het woord 'Trutz', hetgeen zoveel betekent als 'wedijveren'. Met het woord 'Nachtigal' vergelijkt hij zichzelf met Maarten Lu-

¹Muziek & Liturgie, oktober 2017

ther (1483-1546). Immers, Luther stond bekend als de Wittenbergse nachtegaal. ‘Geistlich-Poëtisch Lust-Waldlein’ is een aanduiding dat hij zich aansloot bij de taalvernieuwing zoals Martin Opitz (1597-1639) die in 1624 publiceerde in zijn boek *Buch von der deutschen poeterey*. Daarin gaat het onder andere over lettergreepweging. Het woord ‘Waldlein’ verwijst ook naar Hooglied 2 vers 3, waarin de appelboom in het bos vergeleken wordt met de schoonheid van de geliefde. Op het titelblad van Spees liedbundel staat een gravure die de titel uitbeeldt.

De tekst

Friedrich Spee schreef dit lied als educatief lied, bedoeld voor de jeugd. Hij dichtte het in de periode waarin hij als catecheet werkzaam was; het is dus een vroeg lied van Spee.

In strofe 1 treedt Jesaja 64 vers 1 op de voorgrond: ‘Och, dat Gij de hemel scheurdet, dat Gij neerdaaldet, dat voor uw aangezicht de bergen wankelden’. Spee moet ook Psalm 19 vers 6 in zijn achterhoofd hebben gehad toen hij dichtte: daal uit uw hemel neer. De Bruidegom (de Heiland) loopt zijn bruid tegemoet. De bruid staat symbool voor de kerk en wordt in het piëtisme het symbool voor de gelovige ziel. De dringende oproep is te herkennen in de woordherhalingen ‘herab, herab’. In de laatste regel resoneert Jesaja 45 vers 2b: ‘koperen deuren zal Ik verbreken en ijzeren grendels verbrijzelen’.

In strofe 2 wordt de kracht van de dauw duidelijk: de hemel doet de dauw uit-giëten! Hier ligt Jesaja 45 vers 8 aan ten grondslag: ‘Druppelt, hemelen, van boven en laten de wolken gerechtigheid doen neerstromen’. Spee werkte met de Vulgaat (bijbelvertaling in het Latijn), waarin dit vers aanvangt met ‘Rorate’ (Dauwt). ‘Rorate’ is de Latijnse benaming voor de vierde adventszondag geworden. De kracht van het doen neerkomen van de dauw is duidelijk: ‘Jhr Wolcken brecht, und regnet auß’: het betreft een zeer krachtig neerdalen van dauw die de aarde bevochtigt en ook ijzeren grendels verbrijzelt.

In strofe 3 grijpt Spee opnieuw terug op de Vulgaat: ‘et flos de radice eius ascendet’ (en een bloem zal opstijgen uit zijn wortel). Die bloem is een verwijzing naar ‘Er is een roos ontloken’, een lied dat in de kerstnacht van importantie is. Deze bloem kan alleen maar tot leven komen wanneer de dauw de aarde bevochtigt heeft. Ook in ‘O Erd schlag auß! schlag auß o Erd!’ is een dringende oproep te herkennen.

O Heyland, reiß die Himmel auff,
Herab, herab, vom Himmel lauff,
Reiß ab vom Himmel Thor und Thür,
Reiß ab, wo schloß und Rigel für.

O Gott, ein Thaw vom Himmel gieß,
Jm Thaw herab O Heyland fließ.
Jhr Wolcken brecht, und regnet auß,
Den König vber Jacobs Haus.

O Erd schlag auß! schlag auß o Erd!
Daß Berg und Thal grün alles wird.
O Erd herfür diß Blümlein bring,
O Heyland auß der Erden spring.

Wo bleibstu Trost der gantzen Welt,
Darauff die Welt all Hoffnung stellt?
O kom, ach kom! vom höchsten Sal,
Kom Tröst vns hier im Jammerthal.

O klare Sonn, du schöner Stern,
Dich wolten wir anschawen gern.
O Sonn geh auff ohn deinen Schein,
Jn Finsternuß wir alle sein.

Hie leyden wir die gröste noth,
Vor Augen steht der ewig Todt,
Ach kom führ uns mit starcker Hand,
Vom Elend zu dem Vatterland.

Da wollen wir all dancken dir,
Unserm Erlöser, für und für.
Da wollen wir all loben dich
Je allzeit jmmmer und ewiglich, Amen.

In strofe 4 klinkt de urgentie door in de herhalende ‘O kom, ach kom!’ De ‘högsten Sal’ is alweer een verwijzing naar Psalm 19 vers 6. De roep om troost in het ‘Jammerthal’ gebruikt Spee om de uitzichtloze situatie uit te drukken wanneer God niet ingrijpt in deze wereld.

De auteurs van ‘de adem van het jaar’² verwoorden het als volgt bij hun inleiding bij de vierde adventszondag:

Want nu weten wij definitief: zelf zullen wij het vrederijk niet kunnen stichten. Hij, de Heer, moet van boven komen en de hemelen scheuren. Vandaar de hartstochtelijke introitus uit Jesaja 45 vers 8, ‘Dauwt hemelen den Messias’, verbonden met Psalm 19: het zijn de hemelen, die Gods wijsheid bezingen.

In strofe 5 wordt Christus vergeleken met een zon en een ster, een licht dat graag aanschouwd wordt. Hierin klinken de verzen 5b en 6 van Psalm 19 in door. De tweede helft van deze strofe is een bede die gebaseerd is op Jesaja 60 vers 2.

In strofe 6 haakt Spee aan bij het ‘Jammerthal’ uit de vierde strofe. Hij leeft in de tijd van heksenvervolging, godsdienststrijd, pest en Dertigjarige Oorlog. Dicht Spee in de vierde strofe ‘Ach kom, Tröst uns im Jammerthal’,

de antithese in deze zesde strofe is optimistisch ‘Ach kom führ uns zu dem Vatterland’.

Strofe 7 is anders van toon omdat het verlangen niet meer centraal staat. Bij de eerste uitgave van dit lied in 1622 telde dit lied zes strofen. Deze zevende strofe is later toegevoegd. De achtergrond bij deze strofe is Openbaring 7 verzen 9 t/m 12.

²Mededelingen, aflevering 48, Prof. Dr. G. van der Leeuw-stichting, 1975

De melodie

Bij de publicatie van dit lied in 1622 werd de tekst door een andere melodie gedragen, namelijk die van 'Conditor alme siderum'. In het *Rheinfelsisches Deutsches Catholiches Gesangbuch* (Augsburg, 1666) verschijnt bij deze tekst de melodie zoals wij die tot op de dag van vandaag kennen.

In Nederland kwam dit lied voor het eerst voor in *Psalterke*, een bundel Geestelijke Liederen voor kerk, school en huisgezin door Adr. P. Hamers (1871-1929). In *Oude en Nieuwe Zangen* van M. van Woensel Kooij kwam dit lied in 1911 voor onder nummer 104 'O, Heiland, open wijd de poort', waar het lied vijf strofen heeft. Beide genoemde bundels beleefden gedurende enkele decennia na verschijnen vele herdrukken. In 1951 kwam het lied in vierstrofige vorm voor in *Geestelijke liederen uit den schat der kerk der eeuwen*, en in 1965 werd het onder nummer 48 opgenomen in de proefbundel *102 gezangen*.

De krachtige, dorische melodie kenmerkt zich door een levendige ritmiek in een ternair ritme. Het *Liedboek voor de kerken* (1973) noteerde de *tactus proportionatus* als metrum. In het huidige *Liedboek – Zingen en bidden in huis en kerk* (2013) heeft men de *tactus*-aanduiding verlaten en is gekozen voor de aanduiding in een maatsoort.

De ambitus van de melodie is een octaaf. De eerste regel vangt aan en eindigt op de tonica. De tweede regel opent op de dominant en besluit op de mediant, die op dat moment als wisseltoon dient: voor de derde regel geldt deze noot 'f' als tonica. Daaruit bezien opent én eindigt deze regel op de dominant. De vierde regel kan weer vanuit de oorspronkelijke toonsoort 'd' beredeneerd worden waardoor deze opent op de dominant en tot ontspanning komt op de tonica.

De versvoet is de jambe: een onbeklemtoonde lettergreep wordt gevolgd door een beklemtoonde. Veelal duurt de onbeklemtoonde lettergreep 1 tel en de beklemtoonde 2 tellen. De eerste noot van de melodie functioneert als een opmaat. Dat geldt alleen voor de eerste regel omdat de opening in de volgende regels een ritmische intensivering kennen van drie opeenvolgende kwartnoten. Dat is één van die ingrediënten die de melodie energie geven. De regels 1, 2 en 4 kennen ook (steeds) in de tweede maat een hemiool, een niet-genoteerde maatwisseling. Deze komt niet ten goede aan de jambische versvoet maar werkt wel omdat de ritmiek daardoor nét anders aanvoelt.

Geraadpleegde bronnen:

Arie Eikelboom: *Hymnologie VIII* (2013)

Eredienstvaardig, Jaargang 2, nummer 4

Compendium bij het Liedboek voor de kerken

⁴ *Antifonen, gerangschikt naar de zondagen van het Kerkelijk jaar*. Stichting Lutherse Uitgeverij en Boekhandel, 2000 (de antifonen zijn getoonzet bij de toonsoorten en melodieën van de betreffende psalm)

⁵ J. Desmessieux: *Twelve Choral-Preludes on Gregorian Chant Themes* op. 8, no. 1 (1947)

Muziekbijlage

Voor dit nummer nodigde de redactie Hayo Boerema uit om een bewerking te schrijven voor orgel-plus. De zogenaamde 'plus' liet Boerema vrij zodat deze instrumentale partij naar believen ingevuld kan worden.

Tenslotte

Zonder de intentie te hebben de aandacht van Boerema's muziekbijlage af te willen leiden, breng ik twee bestaande werken onder de aandacht die deze tekst van Spee indringend verklanken. Als eerste de partita voor orgel van Folkert Grondsma (1944-2000). Zelf schreef Grondsma hierover: 'De partita is sterk Frans georiënteerd en beweegt zich tussen het stijlgemiddelde van Vierne enerzijds en Langlais/Messiaen anderzijds.' Deze partita behandelt de zes strofen waarbij de laatste strofe de herhaling vormt van het eerste deel. Het tweede werk dat aandacht verdient, noem ik omdat het alle zéven strofen adembenemend verklankt. Dit betreft het motet 'O Heiland, reiß die Himmel auf', opus 74, no. 2 van Johannes Brahms (1833-1897). De muzikale diepgang die Brahms voor elke strofe weet te toonzetten, kent zijn weerga niet.

Bij de 4e adventszondag

Er is voldoende (muzikaal) materiaal voorhanden om deze zondag de kleur mee te geven die zij verdient. De eerste psalm (Psalm 19) kan omsloten worden door de antifoon uit het Antifonenboek⁴, waarmee direct Jesaja 45 vers 8 (Rorate coeli) klinkt. De muziekbijlage van Boerema kan goed functioneren als collectespel. Een enkel deel uit Boerema's compositie kan ook dienst doen als instrumentaal vers ter afwisseling van de gemeentezang. Tenslotte biedt Lied 368b een acclamatie die gezongen kan worden bij de voorbeden. Die melodie is gebaseerd op de gregoriaanse Rorate coeli. Hierbij schiet me de, technisch niet al te moeilijke, orgelbewerking van Jeanne Demessieux (1921-1968) te binnen.⁵ Wanneer de verschillende liederen, lezingen en andere muziek met zorg naar de thematiek van de vierde advent gekozen worden raakt 'Kom tot ons, scheur de hemelen, Heer' natuurlijk ingebed.

Het uitzien naar de komst van de Heer wordt in dit lied dringend en doorleefd onder woorden gebracht. Een lied op de grens naar het Kerstfeest. Want als de aarde zó doordrenkt wordt van dauw uit de hoge, kán het niet anders dan dat de roos spoedig zal ontluiken. •